

Mirosława Czetyrba-Piszczako

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Ukraińskie frazeologizmy w polskim przekładzie Piotra Kuprysia *Eneidy* Iwana Kotlarewskiego

W 2008 roku na polskim rynku czytelnicznym nakładem wydawnictwa KUL ukazało się pierwsze pełne tłumaczenie parodystyczno-komicznej trawestacji poematu *Eneida* Iwana Kotlarewskiego zrealizowane przez Piotra Kuprysia. Michał Łesiów pisał, że:

Piotrowi Kuprysiowi udało się przebrnąć przez ten ważny, ale też i skomplikowany językowo i treściowo tekst i dać mu polską wersję językową (...) Czasami, dla zachowania pewnych wymogów prozodycznych, musiał używać językowi polskiemu w swoim przekładzie naturalizowanych form ukraińskich w stylu „kresowym”, jak również poradzić sobie jakoś z liczną u Kotlarewskiego frazeologią ludową [Kotlarewski 2008, 17].

Frazeologia ludowa stanowiła dla I. Kotlarewskiego niewyczerpane źródło językowych środków tworzenia efektu humorystycznego i satyrycznego. Efekt komiczny został osiągnięty poprzez wprowadzenie do tekstu utworu literackiego frazeologizmów potocznych, gwarowych, żartobliwych lub trwałych połączeń o charakterze potocznym o jaskrawo zdefiniowanej semantyce humorystycznej. Dominantą jednostek leksykalnych jest styl neutralny, natomiast frazeologizmy wychodzą poza tę konwencję i funkcjonują jako jednostki markowane stylistycznie, co po mistrzowsku wykorzystał Iwan Kotlarewski w celu budowania ekspresyjności cech swoich bohaterów. Anna Pajdzińska konstatuje, że „frazeologizmy są powszechnie uznane za jednostki leksykalne o dużych walorach obrazowych, wydatnie wzmagają plastyczność i wyrazistość tekstu, jego komunikatywność i siłę oddziaływania” [Pajdzińska 2005, 16]. W poemacie *Eneida* frazeologizmy, jak podkreśla Ewhen Nachlik (Євген Нехлік), w dyskretny i naturalny sposób zespalają język utworu z żywym dialektem ludowym, a humor utworu z ludową kulturą komiczną [Нахлік 2011, 176]. Zwroty frazeologiczne zaczerpnięte bezpośrednio z „żywej mowy” narodu wprowadził I. Kotlarewski bardzo umiejętnie i trafnie wplatał je do języka autora lub bezpośrednio umieszczał w partiach dialogowych bohaterów utworu.

Celem niniejszego artykułu jest analiza porównawcza jednostek frazeologicznych w oryginale oraz ich odpowiedników w translacji polskojęzycznym w celu

przedstawienia podobieństw oraz wykazania różnic frazeologizmów obu języków. Autorka koncentruje się na sposobach strategii translatorskiej frazeologizmów oraz przedstawieniu typów niefrazeologicznych połączeń słownych, które niejednokrotnie zastępują związki frazeologiczne w tekście tłumaczenia. Przeprowadzona analiza wykazała, iż nie zawsze tłumacz w stworzonym przez siebie tekście decyduje się na użycie jednostki frazeologicznej, mimo że taka pojawia się w tekście oryginału, lub stosuje ją w miejscu, w którym nie było to intencją autora. Tłumacz, po uwzględnieniu predyspozycji odbiorcy do zrozumienia dzieła i jego ograniczonej biculturalności, decyduje, jaką strategię tłumaczenia zastosować dla danego przypadku, a „kompetencje tłumacza, który przekłada związki frazeologiczne, są w dużej mierze uzależnione nie od znajomości warstwy leksykalnej języka, ale od znajomości realiów społecznych, obyczajowych, kulturowych, historycznych” [Mickiewicz, online].

Piotr Kupryś pracując nad przekładem *Eneidy*, niejednokrotnie stawał przed dylematem, jaki typ operacji translatorskiej zastosować w przypadku przekładu frazeologizmów dysponujących dużą konotacją kulturową, które noszą miano związków bezekwiwalentnych. Według Joanny Szerszunowicz „ten aspekt konotacji jest istotny w badaniu stałych połączeń wyrazowych, ponieważ frazeologizmy użyte w tekście wywołują w jego odbiorców określone asocjacje kulturowe” [Szerszunowicz 2014, 263–264]. Z kolei Robert Zalewski dodaje, że „jest to część analizowanego zbioru, która utrwalając szczególnie mocno etnocentryczny obraz świata, odwołuje się do symboliki niezrozumiałej dla przedstawicieli innej grupy mówiących” [Zalewski 2003, 338]. W analizowanym materiale wyeksцерpowano jednostki frazeologiczne właściwe językowi ukraińskiemu, które nabywają konotacji poprzez aluzję do realiów kulturowych. Na przykład jednostka frazeologiczna *скакати* (*стрибатти, плизати*) *в гречку* to zwrot peryfrastyczny (leksem *гречка* w tradycji ludowej jest ucieleśnieniem dobrobytu i bogactwa, a także płodności). Ta miodonośna roślina w korelacji z „pszczelą symboliką” i we frazeologii ludowej definiuje stan brzemienności, także pozamałżeńskiej. Elementy kontekstu etnokulturowego, czyli koncepty *gryka, groch, pokrzywa, kapusta* sprzyjają silnemu zakorzenieniu się jednostek frazeologicznych w języku, które są łatwiej akceptowalne przez uzus i emitują symboliczno-konotacyjne odcienie w kulturze narodowej.

По весіллях їх одпускали,
Щоб часто в приданках були,
І до півночі там гуляли,
І в гречку деколи скакали

Lecz po weselach je puszczałi,
By przebywały często w gościach
I do północy tam hulali,
Na boki czasem też **skakały**
[Koltarewski 2008, 87]

Ukraińska jednostka frazeologiczna *скакати в зпечку* jest ściśle związana z życiem społeczeństwa ukraińskiego i wyrosła z jego specyfiki kulturowej. Jest nośnikiem konkretnych konotacji kulturowych, które uległy udomowieniu przez zastosowanie w tłumaczeniu polskojęzycznego zwrotu *na boki skakały*. Pod względem semantycznym i strukturalnym frazeologizmy są ekwiwalentami, ale zniknęły zawarte w ukraińskiej jednostce frazeologicznej analogie, skojarzenia i symbolika.

Wśród czynników, które utrudniają przekładalność związków frazeologicznych, Hanna Stypa wymienia, obok ich specyfiki kulturowej, także silne nacechowanie stylistyczne i „fakt, iż w różnych językach te same treści często wyrażane są za pomocą innych środków. Dlatego też jedynie część frazeologizmów języka wyjściowego oddana może być w języku docelowym w postaci związku frazeologicznego” [Stypa 2007–2008, 228]. Anna Pajdzińska konstatuje, iż celem wszystkich przekładów jest „wywołanie w innym języku tego samego efektu, co w języku źródłowym, a dyskurs poetyczny ma na celu wywołanie efektu estetycznego” [Pajdzińska 1993, 93]. Z kolei Katarzyna Baran dodaje, iż „dotyczy to również związków frazeologicznych, które mogą być identyczne pod względem formalnym i semantycznym, wówczas „wykazują na płaszczyźnie międzyjęzykowej pełną odpowiedniość łączliwości leksykalnej i planu treści” [Baran 2012, 203]. W typologii ekwiwalentów związków frazeologicznych wyróżnia się trzy podstawowe typy: ekwiwalenty absolutne, częściowe i zerowe. Niektórzy badacze, w stosunku do ekwiwalentów absolutnych, za bardziej zasadne uważają używanie terminu quasi-ekwiwalent [Szerszunowicz, online].

W materiale poddanym analizie wyodrębniono związki frazeologiczne, które charakteryzują się pełną ekwiwalencją, czyli mają tożsamą strukturę i skład leksykalny w języku oryginału i przekładu. Podobieństwo w sposobie postrzegania i opisywania rzeczywistości w dwóch systemach językowych uwarunkowane zostało wielowiekowym kontaktem między językami, wspólnymi wydarzeniami historycznymi, kultywowaniem wspólnych zwyczajów i obrzędów. To podobne „wyposażenie kulturowe” umożliwiło tłumaczowi zastosowanie jednostek frazeologicznych w pełni ekwiwalentnych w języku docelowym. Przykłady absolutnych ekwiwalentów zostały zaobserwowane w następujących fragmentach poematu, por.

Будь ласкав, сватоньку-старику!
Ізбий Енея з пантелику,

„Bądź łaskaw, stary mój swaciku!
Zbij Eneasza z pantaląku
[Koltarewski 2008, 26]

W słownikach języka polskiego i ukraińskiego zakres użycia wyrazu *pantaląk* ograniczony jest do związku frazeologicznego *zbić (zbijąć) kogo z pantaląku*, czyli ‘pomieszać komu szyki; zaskoczyć, stropić, zdetonować kogo’. Zakres występowania jednostki ograniczony jest do języka polskiego, rosyjskiego, białoruskiego

i ukraińskiego. W obu językach zwroty są identyczne pod względem semantycznym, ale nieznacznie różnią się od siebie parametrami formalnymi. W języku ukraińskim jednostka frazeologiczna ma warianty leksykalne markowane stylistycznie *збивати* (*збити*) *з пантелику* (rzad. *з толку*, gwar. *з плигу*). W wariacie ukraińskim ten związek frazeologiczny może występować z formą czasownika zwrotnego w postaci *збитися* (*збиватися*) *з пантелику* (*плигу*). Synonimiczny wariant analizowanego związku frazeologicznego *збитися з плигу* o nacechowaniu gwarowym odnajdujemy w następującym fragmencie, por.

Еней од страху **з плигу збився**,
В умі сердега помішавсь,

Ze strachu **zbił się z pantałyku**,
Pomieszał się biednemu rozum
[Kotlarewski 2008, 58]

W tym przypadku, mimo obecności w języku polskim wariantywnego odpowiednika synonimicznego *zbić z tropu*, tłumacz zdecydował się na ponowne wykorzystanie zwrotu *zbić z pantałyku*, aby zachować zgodność rymotwórczą i kontekst tekstu wyjściowego.

Innym reprezentatywnym przykładem występowania homonimii frazeologicznej jest fragment:

Йому я **ребра полічу**,
Зімну всього я на кабаку

Policzę żebra mu, krwią spleczę,
Całego zemnę na tabakę
[Kotlarewski 2008, 51]

W obu przypadkach użyto zaimka *jemu*, *mu*. Jednostki frazeologiczne z semantyką ‘bić’ lub ‘mocno bić stanowią’ w utworze grupę najliczniejszą. W języku ukraińskim koło semantyczne z komponentem *żebro*, tworzy mnogi rząd synonimiczny np. (*no*) *ламати ребра*, (*no*)*латати ребра*, (*no*)*м’яти ребра*, *полічити* (*полоскотати*) *ребра*, *почесати ребра*, *дати під* (*сьоме*) *ребро*, *зриту ребра*, *обламати ребра*. Natomiast w języku polskim temu zwrotowi odpowiadają tylko dwa frazeologizmy: *połatać żebra*, (*po*)*liczyć*, (*porachować*) *żebra*. Analizowane zwroty są identyczne pod względem obrazowania, różnią się wartością stylistyczną. W języku polskim frazeologizm *policzyć żebra* opatrzony jest kwalifikatorem „potoczny”.

Лиш **слинку** з голоду **ковтали**,
Як хочеться кому кислиць.

I **ślinkę** z głodu **połykały**,
Jak ten, co zachciał pojeść jabłek
[Kotlarewski 2008, 56]

Frazeologizm *ślinkę połykać* w obu językach oznacza ‘mieć ochotę na coś smacznego, a niedostępnego; obchodzić się smakiem’. Ukraiński związek frazeologiczny ma wariant leksykalny *ковтати слинку* (*слину*), z kolei w języku polskim komponent czasownikowy może zostać wzbogacony o wariant z przedrostkiem (*po*)*łykać ślinkę*.

Kolejny frazeologizm o tożsamym polskim odpowiedniku ilustruje opis siły Entellusa, por.

Уже залє за шкуру сала,
Ні неня в бразі не скупала,
Як він Даресові задасть.

Zaleje on za skórę sadła,
I nawet matka by nie zgadła,
Jak Daresowi wsypie ładnie
[Kotlarewski 2008, 53].

Polski frazeologizm *zalać, zalewać komu (gorącego) sadła za skórę* w znaczeniu ‘dokuczyć komu’ jest tożsamy pod względem znaczenia i wartości stylistycznej z jego ukraińskim odpowiednikiem *залити (залити, залляти) за шкуру сала кому*, natomiast pod względem struktury jednostka w języku polskim nie ma stałego szablonu, a okrągły nawias wskazuje na wariantywne rozszerzenie związku o komponent przymiotnikowy. Aby osiągnąć maksymalny stopień odpowiedniości przekładowej i zgodność stroficzną, P. Kupryś nie zastosował elementu przymiotnikowego, który nie stanowi obowiązkowego składnika struktury związku.

Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору,

Podpankom, panom oraz sługom
Sprawiano w piekle **lanie** spore
[Kotlarewski 2008, 86]

Przytoczone jednostki frazeologiczne o znaczeniu ‘bić, chłostać kogo’ wykazują, że istnieje między nimi różnica stylistyczna. Ukraiński zwrot *давати хльору* jest jednostką funkcjonującą w gwarowej odmianie języka, natomiast odpowiednik polskojęzyczny *sprawiać lanie*, zaproponowany przez P. Kuprysia, kwalifikowany jest jako rubaszny. Należy podkreślić, iż w języku polskim składnik czasownikowy wykazuje szeroką łączliwość z innymi leksemami, tworząc liczne związki frazeologiczne, por. *sprawiać, sprawić komu basy, baty, cięgi, frycówkę, lanie łaźnię łoży, mydło, smarowanie, wały, wnyki, manto*.

Еней же на весь рот кричав:
„Хто в бога вірує – рятуйте!
Рубай, туши, гаси, лий, куйте!
А хто ж таку нам кучму дав?”

Eneas **darł się wniebogłosy**:
„Kto w Boga wierzy, niech ratuje!
Polewa, gasi, rąbie, kuje!
I któż nam tutaj **utarł nosa?**”
[Kotlarewski 2008, 58]

W danym fragmencie materiału badawczego wyodrębniono dwie pary frazeologizmów. Pierwsza para *кричати на все горло (весь рот і ін.)*, *drzeć się wniebogłosy* o znaczeniu ‘krzyczeć, wrzeszczeć’ to jednostki całkowicie zbieżne w płaszczyźnie semantycznej. Ukraiński zwrot frazeologiczny *кучму дами* ‘przysporzyć wielkich kłopotów, nieprzyjemności’ w warstwie semantycznej nie jest analogiczny do polskiej jednostki *przytrzeć komu nosa, utrzeć nosa* ‘upokorzyć kogo, dać komu nauczkę’.

W polskim frazeologizmie zawiera się szersza semantyka, która w tym kontekście nie jest ekwiwalentna do wyrażenia w języku ukraińskim. Wybór przez tłumacza jednostki *utarıł nosa* podyktowany był zgodnością rymową ze zwrotem *darł się wniebogłosy*.

Чи в рай їх пустять веселитись,
 Чи, може, в **пекло пошмалитись**
 І за гріхи їм **носа втруть**.

Czy wpuszczą cieszyć się do raju,
 Czy w **piekło smażyć się** zagnają
 I im za grzechy **nosa utną**
 [Kotlarewski 2008, 93]

W opisie piekła I. Kotlarewski w satyryczno-humorystyczny sposób zdemaskował przywary ukraińskich elit oraz umieścił całą gamę kar piekielnych, którym poddani zostali grzesznicy za swoje winy. Ukraińska jednostka frazeologiczna *втерти носа* w tym kontekście jest znaczeniowo tożsama z polskim zwrotem *utrzcć nosa*. W języku ukraińskim definicja leksykograficzna frazeologizmu *втерти носа* zawiera dwa znaczenia: 1. ‘dać nauczkę’, 2. ‘prześcignąć kogoś w czymś’. W języku docelowym analizowanego fragmentu związek frazeologiczny *smażyć się w piekle* pojawił się jako odpowiednik ukraińskiego niefrazeologicznego wyrażenia *в печло пошмалитись* i realizuje te same funkcje komunikacyjne.

Innym typem niepełnej ekwiwalencji jest sytuacja, gdy dochodzi do całkowitej zgodności w planie treści, przy niewielkich zmianach formalnych w planie wyrażania: przy identycznym składzie leksykalnym występują różnice strukturalne, np.

І очі на лоб позганяло,
 І **дибом волос став** сідий;
 Клубком із рота піна билась;

I oczy na łeb pozganiało,
Stanęły dęba włosy siwe;
 Kłębami piana z ust waliła
 [Kotlarewski 2008, 71]

W języku ukraińskim jako synonimiczne występują jednostki frazeologiczne z rzeczownikiem zbiorowym *волосся*, który występuje w liczbie pojedynczej, oraz rzeczownikiem jednostkowym *волос*, odwołującym się do jednego desygnatu, por. *волос стає (став, стане) дибом (дубом)* lub *волосся стає (стало, стане) дибом (дубом)*; *волосся ворухиться (заворухилось і т. ін.)* ‘robi się, zrobi się strasznie, ktoś bardzo się boi’. W języku polskim jednostka frazeologiczna *włosy stają dęba, słupem; włosy stają; włosy stają na głowie* nie wykazuje tak wysokiej wariantowości składników.

Reprezentatywnym przykładem częściowej ekwiwalencji frazeologizmów są jednostki *на кулаки викликати* oraz *вызуваць на бój*. Ukraiński frazeologizm *на кулаки викликати* jest monosemiczny i znaczy ‘wyzywać do walki’ bez sprecyzowania konkretnej kategorii czy sposobu walki, chociaż konotacje są tutaj oczywiste.

P. Kupryś w celu narzucenia stosownej konotacji odbiorcy frazeologizm polskojęzyczny *wyzywać kogo na bój, na harc, na ostre, na pojedynek, na rękę*, czyli ‘wezwać do walki wręcz, zaproponować komu pojedynek’ poddał modyfikacji poprzez uszczegółowienie jego semantyki wtrąceniem wyrażenia *na pięści*, które jednoznacznie obrazuje czytelnikowi rodzaj prowadzonej walki. To przekształcenie warunkowane jest także zachowaniem układu wersyfikacyjnego utworu.

На кулаки став викликати
І перебійця визивати,
Кричав, опарений мов пес:

Jął przeciwnika wywoływać,
Na bój na pięści go wyzywać
I krzyczał jak pies oparzony:
[Kotlarewski 2008, 58]

Godne uwagi jest wyrażenie *кричав, опарений мов пес*, które stanowi modyfikację porównania frazeologicznego *бігти мов опарений*. W języku ukraińskim porównanie *як (мов, немов) опечений (опарений)* łączy się z czasownikami *бігти, летіти, мчатися, кинутися* i ma stałe znaczenie ‘szybko, raptownie’. W analizowanym fragmencie I. Kotlarewski połączył to porównanie z czasownikiem *кричати*, który należy do innego pola semantycznego, w rezultacie czego nastąpiła zmiana znaczenia stałego połączenia wyrazowego. Powstało wyrażenie *кричати, опарений мов пес* – jego semantyczny wymiar zawiera się w leksemie *гłośно*. Tłumacz, uwzględniając bliskie pokrewieństwo języków oraz semantyczną ekwiwalencję zastosowanych wyrażen, w tekście docelowym posłużył się metodą kalki zmodyfikowanego frazeologizmu. O transformacjach leksykalnych frazeologizmów, które stanowią znaczną grupę, oraz ich odpowiednikach polskojęzycznych będzie mowa dalej.

Brak zgodności semantycznej wykazują jednostki frazeologiczne *посадіти на лід кого* ‘postawić kogo w trudnej sytuacji’ oraz *zostawić na lodzie* ‘opuścić kogoś w trudnej sytuacji; pozostawić kogoś samemu sobie’. Pod względem formalnym jednostki są ekwiwalentami, natomiast różnice występują w warstwie semantycznej. Z kontekstu wynika, iż kobiety planują spalić łodzie Eneasza i jego pobratymców, aby uniemożliwić im dalszą podróż i zaaranżować możliwość zatrzymania ich u siebie. Absolutnie celem zamysłu kobiet nie jest pozostawienie mężczyzn w trudnej sytuacji, wręcz przeciwnie jedynie obmyślają one plan stworzenia takiej okoliczności, która dawałaby możliwość „pocieszenia” ich.

Приймёмось човни попалім.
Тогді і мусять тут остаться
І нехотя до нас прижаться;
Ось так **на лід їх посадім.**

Ruszmy się, czółna popalimy.
Zostaną więc w tutejszych stronach,
Przytulą się chcąc nie chcąc do nas;
Ich tak **na lodzie zostawimy.**
[Kotlarewski 2008, 57]

Przykład niepełnej ekwiwalencji reprezentuje para frazeologizmów *дату дропака* i *даць суса* w następującym fragmencie:

Абсест троянець був сердитий, Згадав Ентелла-козака, Зробився мов несамовитий, Чимдуж дав відтіль дропака .	Absestes tu, Trojańczyk gniewny, Kozaka wspomniął Entellusa, A widząc, że to blamaż pewny, To jak najszybciej dał stąd susa . [Kotlarewski 2008, 49]
--	--

Przytoczone jednostki frazeologiczne charakteryzuje rozbieżność semantyczna. Ukraiński frazeologizm *дату дропака* oznacza 'szybko uciekać, biec', natomiast polskojęzyczny zwrot *даць суса* – 'skoczyć, wykonać długi skok', jest więc zupełnie odmienny w obrazowaniu. Podobnym zakresem semantycznym jak zwrot *дату дропака* dysponuje polski frazeologizm o schemacie *biec, pędzić, rzucić się, sadzić, wypaść susami, w susach* i oznacza 'biec, pędzić w podskokach; bardzo szybko'.

От тільки ніс туди посунь ; Тобі там буде не до чмиги , Як піднесуть із оцтом фіги, То зараз вхопить тебе лунь .	Już tylko spróbuj nos tam wsunąć , Nie będzie w smak ci, gdy tam migiem Podadzą tobie z octem figę I diabeł porwie cię piorunem [Kotlarewski 2008, 73]
---	--

Ukraiński frazeologizm *не до чмиги* stanowi jednostkę polisemiczną, a jedna z jego wartości semantycznych jest tożsama w języku polskim ze zwrotem frazeologicznym *nie w smak*.

W języku ukraińskim związek frazeologiczny *лунь тебе (їого і т. ін.) вхопить* w znaczeniu 'ktoś umrze' nie jest identyczny ani pod względem semantycznym, ani formalnym z polskojęzycznym zwrotem *i diabeł porwie cię piorunem*. Postać diabła funkcjonuje w świadomości człowieka jako uosobienie wszystkiego, co złe, obarczany jest bowiem winą za całe zło tego świata. Zwrot *niech diabli porwą, wezmą, niech kogo/ coś licho weźmie* to okrzyk wyrażający gniew, złość. Takie magiczne zachowania językowe praktykowano w dawnych wiekach przede wszystkim w kulturze ludowej. Ponieważ były one zwalczane przez chrześcijaństwo, odeszły niemal w zapomnienie, ale i dziś słyszy się takie złorzeczące wypowiedzi. Frazeologizm *niech diabli porwą, wezmą* oznaczał pierwotnie życzenie komuś nieszczęścia, niepowodzenia, złego losu. Tłumacz wybrał kontaminację tej formy przekleństwa z komponentem *piorunem*, który oznacza 'szybko' lub 'nagle', by za pomocą gry językowej implikować odniesienie do śmierci.

W analizowanym materiale wyekscerpowano przykłady ukraińskich frazeologizmów, które nie dysponowały odpowiednimi ekwiwalentami w języku przekładu.

W takiej sytuacji P. Kupryś zobligowany był do wyboru takiej strategii translatorskiej, która jego zdaniem odzwierciedliłaby najlepiej formalnie i znaczeniowo przekładaną jednostkę. W takim przypadku istotne było zapobieżenie zniekształceniu efektu komunikacyjnego i dokonanie tłumaczenia bez strat, mogących pojawić się w rezultacie „niemożności przekazania obrazowości wpisanej w strukturę związku idiomatycznego, a także elementów motywujących znaczenie całości związku” [Rejakowa 1994, 28].

Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,

Naturę miał on bardzo nędzną,
Bo duszę krewił dla pieniędzy
[Kotlarewski 2008, 89]

Znaczenie związku frazeologicznego *кривітми/ покривітми душею* ‘być nieszczerym; obłudnym’ tłumacz zdecydował się przekazać konstrukcją leksykalną *bo duszę krewił dla pieniędzy*, która wykazuje nawiązanie do kontekstu tekstu wyjściowego poprzez ukazanie pewnego stylu życia. W języku polskim czasownik *krewić* opatrzony jest kwalifikatorem „potoczny” i oznacza ‘nie spełniać czyichś oczekiwań lub własnych zobowiązań’. W słowniku etymologicznym jest następująca informacja dotycząca tego leksemu: *krewić, skrewić*, od *krewa*, ‘przegrana w kwindecza’, z franc. *crever*, przy kartach ‘przegrana dla zbytich oczek’.

Kolejny reprezentatywny przykład ekwiwalencji pośredniej stanowi jednostka frazeologiczna *вкрутітми (скрутітми, утнітми) рóгу (хвостá) кому*, czyli ‘pokonać kogoś, pokonać’, którą tłumacz zastępuje w przekładzie zdaniem *By nie postradał łba lub zdrowia* wyraża znaczenie frazeologizmu tylko częściowo.

Дай моему Даресу сили,
Йому хвоста щоб не вкрутили

Daj siłę memu Daresowi,
By nie postradał łba lub zdrowia
[Kotlarewski 2008, 53]

W przypadku braku ekwiwalentu tłumacz może posłużyć się kalką. Mirosław Basaj podkreśla, „iż tej metodzie sprzyja bliskie pokrewieństwo języków, podobieństw i tożsamości w podsystemach: leksykalnym, morfologicznym, składniowym, oraz wspólnota kulturowa, tożsamość realiów obyczajowych, podobieństw historycznych narodów” [Basaj 1982, 63]. Piotr Kupryś, wykorzystując dosłowny przekład zwrotów frazeologicznych, tzw. kalkę frazeologiczną, wprowadził konotację obcości do tekstu przekładu, por.

«Гей ти, проклятий стариганю!
На землю з неба не зиркнеш,
Не чуєш, як тебе я ганю,
Зевес! – **ні усом не моргнеш.**

„Ach, ty, przekłety, zły staruchu!
Jak oto ciebie ganić muszę,
Nie patrzysz na nas i nie słuchasz,
Zeusie! – **wąsem ani ruszysz.**
[Kotlarewski 2008, 58]

W zapisie leksykograficznym ukraiński frazeologizm *І оком (вусом) не моргнути* dysponuje dwoma znaczeniami: 1. ‘bardzo szybko’; 2. ‘nie zwracać uwagi, nie reagować’. Język polski dysponuje zwrotem frazeologicznym *nie ruszyć, nie kiwnąć palcem (w bucie)* o szerszej semantyce, który częściowo oddawałby kontekst rzeczywistości w oryginale.

W skodyfikowanej językowo kulturze przekładu nie ma swojego odpowiednika ukraińska jednostka frazeologiczna *зігнати оскому на кому* w znaczeniu ‘mścić się na kimś lub odpędzić złość’. Jej wartość semantyczną w przekładzie P. Kupryś odwzorował za pomocą kalki, por.

Якому меду та горілки,	Kto wódki zatem albo miodu
Якому – молодиці, дівки,	Kto panny lub mężatki młodej,
Оскому щоб з зубів зігнать.	By wnet oskomę z zębów spędzić
	[Kotlarewski 2008, 67]

W języku polskim leksem *oskoma* dysponuje zupełnie odmienną wartością znaczeniową w porównaniu z językiem ukraińskim i definiowany jest jako 1. ‘chęć zjedzenia lub wypicia czegoś’, 2. ‘wielka ochota na coś’. Polski frazeologizm *mieć oskomę na co* znaczy ‘mieć apetyt na co; chęć wypicia, zjedzenia czegoś’. Tłumacz poprzez umieszczenie kalki ukierunkował odbiorcę docelowego na egzotyzację, czyli pozostawienie obcości w translacie poprzez zastosowanie nieznanych zestawień leksykalnych i nie do końca zrozumiałych odbiorcy przekładu.

O jaskrawości przekładu nie decyduje wierne przetłumaczenie każdego fragmentu, znacznie wartościowsze wydaje się oddanie wrażenia i znaczenia tekstu oryginału. Aby uchronić przekład przed zubożeniem na płaszczyźnie przekazywanych obrazów i stosowania środków językowych, P. Kupryś niejednokrotnie stosuje kompensację jako jeden z typów transformacji tłumaczeniowych w celu zminimalizowania strat w obrazowaniu. W sytuacji opuszczenia jednostki frazeologicznej tłumacz kompensuje jej zastosowanie w innym fragmencie tekstu przekładu, mimo że taka nie znajdowała się w ukraińskim pierwodruku, por.

Пійди лиш ти к чортам, плюгава,	Do diabła ruszaj stąd, plugawa,
Невірна, пакосна, халява!	Niewierna, złośna i szmatława!
Нехай ізслизне твій Дарес,	Niech Dares ducha twój wyzionie
	[Kotlarewski 2008, 53]

Завів братерство з дьяволами	Pobratał się on też z diabłami,
І в світі нашими бідами	Naszymi zasię nieszczęściami,
Не погорює ні на час.	Nie suszy głowy ani chwili
	[Kotlarewski 2008, 59]

Дідона тяжко зажурилась,
Весь день ні їла, ні пила

Dydona w **czarną rozpacz wpadła**,
Nie jadła całej dzień, nie piła
[Kotlarewski 2008, 41]

W poszukiwaniu ekspresji językowej I. Kotlarewski odwoływał się do oryginalnego wyrażania myśli i tworzenia obrazów. Jego twórcza oryginalność polegała na wykorzystaniu ogólnonarodowych frazeologizmów z pewnymi modyfikacjami i zachowaniem podstawowej wartości semantycznej, co wymagało od autora wybitnych umiejętności władania słowem.

Transformacją stałych połączeń nazywa Ołeksandr Bojczenko zmiany spowodowane przez ich urzeczywistnienie w konkretnych warunkach kontekstowych, które wywołał komunikat [por. Коваль 2014, 125]. Tradycyjnie wyróżnia się transformację semantyczną i strukturalno-semantyczną. Modyfikacja semantyczna to zmiana struktury znaczeniowej frazeologizmu w wyniku rozszerzenia jego łączliwości oraz zmiana znaczenia stałego wyrażenia w pewnych warunkach kontekstowych.

«Чи так-то, гадів син, він слуха?
Убрався в патоку, мов муха,
Засів, буцім в болоті чорт

„Czy tak sukinsyn ten mnie słucha?
Do miodu przylgnął jakby mucha,
Już zasiadł niby diabeł w błocie
[Kotlarewski 2008, 37]

Tradycyjny frazeologizm *ліпнути, як (мов, ніби і т. ін.) бджóли (мúхи) до меду* używany jest w znaczeniu ‘czuć do kogoś sympatię, bardzo o coś zabiegać’, natomiast w danym kontekście ma wartość semantyczną ‘żyć w przepychu, w luksusie’. Ukraiński leksem *патока*, czyli ‘gęsta, słodka, ciągnąca się substancja’ wywołuje semantyczne asocjacje z rzeczownikiem *miód*. Czasownik *вбиратися* w podstawowych znaczeniach to ‘wejść, wleźć, dostać się gdzieś’. I. Kotlarewski przekształcił znany frazeologizm w wyrażenie *убрався в патоку, мов муха*, aby nadać mu większej ekspresywności i wywołać humorystyczny efekt. W przekładzie translator posłużył się frazeologizmem *lgnąć jak mucha do miodu*, dokonując jego modyfikacji przez zmianę szyku na formę *do miodu przylgnął jakby mucha*, co uwypukliło znaczenie zdania nadrzędnego *do miodu przylgnął*, czyli do czegoś smacznego, pożądanego. Zabieg ten ma także charakter rymotwórczy.

Podobnego przekształcenia frazeologizmu ze zmianą znaczenia tradycyjnego bez naruszenia składu leksykalno-semantycznego podjął się autor w przypadku jednostki *братися (взятися) за житим*, który używany jest w znaczeniu ‘śmiać się, rechotać’. Ponieważ modyfikacje semantyczne wykluczają ingerencję w strukturę wewnętrzną połączenia, transformacja urzeczywistnia się poprzez kontekst i w tym przypadku frazeologizm *братися (взятися) за житим* oznacza ‘mdłości,

nudności? Zadanie tłumacza było dość proste, ponieważ wykorzystał on obecność ekwiwalentnego związku frazeologicznego w języku docelowym.

Прокляті вітри рздулися,
А море з лиха аж реве;
Слізьми троянці облилися,
Енея **за живіт бере**

Przekłete wiatry zadmuchały,
A morze ryczy aż ze złości;
Trojanom łyż się wraz polały
A Eneasza **biorą mdłości**
[Kotlarewski 2008, 57]

Przekład *Eneidy* zrealizowany przez P. Kuprysia charakteryzuje się wysoką adekwatnością w stosunku do oryginału, autor skupił się na dokładnym odtworzeniu stylu burleski ze wszystkimi jego charakterystycznymi cechami, a komediowo-satyryczny efekt utworu uplastycznił poprzez tanslokację licznych zwrotów frazeologicznych w translacie.

Analiza przekładu wykazała istnienie w języku ukraińskim i polskim dużej grupy związków frazeologicznych tożsamyh znaczeniowo i formalnie, które reprezentują typ pełnej i częściowej ekwiwalencji. W tym przypadku zadanie tłumacza było skoncentrowane na dostosowaniu odpowiednika frazeologicznego z tekstu oryginału do języka docelowego. Inny typ obrazowały ukraińskie jednostki frazeologiczne, którym w języku docelowym brakowało struktury identycznej do istniejącej w tekście tłumaczonym. Wtedy tłumacz zmuszony był zastosować taką strategię tłumaczeniową, która trafnie oddałaby formalnie i znaczeniowo przekładaną jednostkę. Przy tym zobligowany był uwzględnić i zminimalizować stratę znaczeniową i stylistyczną. W przekładzie związków frazeologicznych P. Kupryś często stosował kalki frazeologiczne, wprowadzając konotacje obcości rozumiane jako zamierzenia przybliżenia obcej kultury. W sytuacji opuszczenia jednostki frazeologicznej w danym fragmencie tekstu posiłkował się strategią kompensacji w innej części tłumaczenia.

Bibliografia

- Baran Katarzyna. 2012. *Polskie frazeologizmy w słoweńskich przekładach wierszy Wisławy Szymborskiej*. „Przekłady Literatur Słowiańskich” nr 3/1: 200–215.
- Basaj Mieczysław. 1982. *Z problematyki europeizmów frazeologicznych*. W: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. T. 4. Red. Basaj M. Wrocław: 71–89.
- Kotlarewski Iwan. 2008. *Eneida w tłumaczeniu Piotra Kuprysia*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Kotlárëvs'kij İvan. *Eneïda*. (online) <https://pysar.net/poemy/Enejida/index.html> (dostęp 5.04.2017) [Котлярëвський Іван. *Енеïда*. (online) <https://pysar.net/poemy/Enejida/index.html> (доступ 5.04.2017)].
- Koval' V.O. 2014. *Transformaciâ frazeologizmiv âk zasib uviraznennâ hudožn'ogotekstu (na materialih tvoriv XX stolittâ)*. „Naukovî zapiski Berdâns'kogo deržavnogo pedagogičnogo universitetu”. Ser.

- Filologični nauki. Vip. IV: 123–132 [Коваль В.О. 2014. *Трансформація фразеологізмів як засіб увиразнення художнього тексту (на матеріалі творів ХХ століття)*. „Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету”. Сер. Філологічні науки. Вип. IV: 123–132].
- Mickiewicz Aneta. 2007. *Ekwiwalencja frazeologiczna w czeskim tłumaczeniu Dziadów cz. III Adama Mickiewicza*. „Bohemistyka VII” nr 4: 243–264.
- Nahlik Ėvgen. 2011. *Movni zasobi smihovoi kul'turi v „Eneïdi” Ėvana Kotlârevs'kogo*. „Studia Methodologica”. Vip. 32: 173–181 [Нахлік Євген. 2011. *Мовні засоби сміхової культури в „Енеїді” Івана Котляревського*. „Studia Methodologica”. Вип. 32: 173–181].
- Pajdzińska Anna. 1993. *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*. Lublin: Agencja Wydawnicza-Handlowa Antoni Dudek.
- Pajdzińska Anna. 2005. *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*. Łask: Oficyna Wydawnicza LEKSEM.
- Stypa Hanna. 2007–2008. *O (nie)przetłumaczalności związków frazeologicznych – polskie ekwiwalenty zerowe frazeologizmów zoonimicznych w języku niemieckim*. „Rocznik Przekładoznawczy” nr 3–4: 225–237.
- Rejakowa Bożena. 1994. *Mechanizmy językowe w przekładzie związków frazeologicznych na materiale języka polskiego i słowackiego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Skorupka Stanisław. 1989. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Szerszunowicz Joanna. 2014. *Konotacje intrakulturowych skrzydlatych słów w przekładzie*. „Studia Wschodniosłowiańskie” nr 14: 261–279.
- Szerszunowicz Joanna. *Quasi-ekwiwalenty związków frazeologicznych w teorii, frazeografii i translatoryce*. (online) http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/3789/3/Quasi_ekwiwalenty.pdf (dostęp 22.05.2017).
- Užčenko Viktor, Užčenko Dmitro. 1998. *Frazeologičnij slovník ukraïns'koï movi*. Kiïv: Osvita [Ужченко Віктор, Ужченко Дмитро. 1998. *Фразеологічний словник української мови*. Київ: Освіта].
- Zalewski Robert. 2003. *Tłumacz wobec frazeologicznych porównań kolorystycznych*. W: *Między oryginałem a przekładem. Stereotyp a przekład*. T. VIII. Red. Konieczna-Twardzikowska J. Kraków: Księgarnia Akademicka: 331–341.

Summary

Ukrainian set phrases in the Polish translation of Ivan Kotliarevsky's *Eneyida* by Piotr Kupryś

Folklore phraseology was an inexhaustible source of linguistic measures for Ivan Kotliarevsky, as it allowed him to build humorous and satirical effects through introducing into his literary works colloquial, dialectal and jocular set phrases. The aim of this paper is to undertake comparative analysis of set phrases in the original and in the Polish translation of *Eneyida* in order to point out similarities and differences in these two languages. The author focuses on the translation strategies implemented to translate set phrases, and analysing particular non-phrase word connections which very often replace set phrases in the target text.

Key words: set phrases, translation strategies, comparative analysis, cultural context

Kontakt z Autorką:
zbp58@interia.pl

